

КІЕЎСКАЯ МІТРАПОЛІЯ Ў ПОЗНІМ СЯРЭДНЯВЕЧЧЫ: ЦЭНТРАБЕЖНЫЯ ТЭНДЭНЦЫ І БАРАЦЬБА ЗА АДЗІНСТВА

С.А. Чаропка

УА ГДУ ім. Ф. Скарыны

У Беларусі, як і ў многіх іншых еўрапейскіх краінах, хрысціянская царква ўжо на працягу тысячагоддзя ў тым ці іншым выглядзе з'яўляецца неад'емнай часткай жыцця грамадства. Хрысціянства аказала велізарны ўплыў на светапогляд нашых продкаў, сфарміравала пэўныя культурныя стэрэатыпы і вызначыла жыццёвыя каштоўнасці, якія да сённяшняга дня ўплываюць на жыццё практычна любога чалавека. Гісторыя царквы традыцыйна выклікае цікавасць грамадства і нягледзячы на тое, што пазначаная праблематыка ў тым ці іншым ракурсе ўжо не раз падвяргалася вывучэнню сур'ёзнымі даследчыкамі, патэнцыял гэтай праблемы яшчэ застаецца велізарным [1].

На наш погляд, вывучэнне няпростага шляху развіцця праваслаўнай царквы на Русі, а таксама асобных яе аспектаў, уяўляецца даволі актуальнай задачай як з грамадска-палітычнага, так і з навуковага пункту гледжання. Адзначым, што ў дадзенай працы пад «рускімі» землямі мы разумеем дзяржавы і тэрыторыі, якія ўтварыліся ў ходзе распаду Старажытнарускай дзяржавы і населеныя людзьмі, якія сталі этнічным базісам для фарміравання такіх сучасных нацый, як беларусы, украінцы і рускія.

Важным момантам у гісторыі праваслаўнай царквы на Русі стала мангола-татарскае нашэсце. У новых палітычных умовах кіраўніцтва царквы вымушана было зрабіць выбар: прыстасоўвацца да мангола-татараў або стаць на шлях барацьбы з імі, абавязваючыся на падтрымку заходніх краін, што абавязкова паставіла б пытанне аб царкоўнай уніі. Абраны ў 1242 годзе мітрапаліт Кірыл асноўным вектарам сваёй палітыкі выбраў супрацоўніцтва з Ардой. У самой жа Русі да 1251 года мітрапаліт абавязваўся на галіцка-валынскага князя Данілу, аднак, пасля разгортвання ім праходнай палітыкі, Кірыл пераарыентаваўся на падтрымку лаяльнага да мангола-татараў уладзімірскага князя Аляксандра Неўскага. Мітрапаліт перабраўся ва Уладзімір-на-Клязьме, а кіеўская кафедра апусцела. Пасля смерці Кірыла з Канстанцінопаля на Русь у 1283 г. прыбыў мітрапаліт Максім. У 1299 г. ён канчаткова перанёс рэзідэнцыю мітрапаліта з Кіева ва Уладзімір.

Аднак перамяшчэнне рэзідэнцыі кіеўскага мітрапаліта ва Уладзімірскую зямлю выклікала галіцка-валынскага князя Юрыя Львовіча, які меў патрэбу ў антыардынскай царкоўнай іерархіі. Па яго просьбе патрыярх Афанасій Гліке ў 1303 (1305) г. узвёў у сан мітрапаліта галіцкага біскупа Ніфонта. Гэта падзея стала пачаткам раскола Кіеўскай мітраполіі на дзве асобныя царкоўныя структуры: мітраполіі Малой Русі і Вялікай Русі [2, с. 28]. Пасля смерці Ніфонта ў 1307 г. Юрый Львовіч вылучыў свайго прэтэндэнта на Галіцкую кафедру – ігумена Пятра. Аднак у гэты час ва Уладзіміры памёр кіеўскі

мітрапаліт Максім і Пётр ў 1308 г. стаў новым не галіцкім, а кіеўскім мітрапалітам. У 1325 г. ён пераехаў з Уладзіміра ў Маскву.

Аднак поўнага аб'яднання Кіеўскай мітраполіі дамагчыся не ўдалося. На непадкантрольнай мангола-татарам тэрыторыі ВКЛ паўстала патрэба ва ўласнай праваслаўнай іерархіі. У ВКЛ паралельна Маскве пачала фармавацца мітраполія з цэнтрам у Наваградку. Відавочна, што для вызваленых ад Арды праваслаўных земляў патрабаваўся незалежны ад яе духоўны лідэр, а кіеўскі мітрапаліт, які знаходзіўся ў праардынскай Маскве, адыгрываць такую ролю не мог.

У 1317 г. была створана Літоўская мітраполія з цэнтрам у Наваградку [3, р. 72, 143]. У 1328 г. у Навагрудку адбыўся сабор, які сведчыць аб уваходжанні у Літоўскую мітраполію Перамышльскай, Луцкай, Тураўскай, Холмскай, Уладзімірскай і Галіцкай епархій. [4, с. 52– 56]. Пасля смерці ў 1326 г. кіеўскага мітрапаліта Пятра новы мітрапаліт Феагност ў 1328 г. з Канстанцінопаля накіраваўся адразу ў Маскву, што абумоўлена інтарэсамі знешняй палітыкі Візантыі. Пасля смерці Феафіла новы літоўскі мітрапаліт ня быў прызначаны.

Аднак адзінства царкоўнай структуры ўсё ж зноў не было ўстаноўлена. У Галічы быў абраны мітрапалітам Гаўрыіл, што стала прадвеснікам адраджэння Галіцкай мітраполіі. У сярэдзіне 1340-х г. адміністрацыйны падзел мітраполій праходзіў наступным чынам. Белгарадская, Чарнігаўская, Полацкая, Уладзімірская, Турава-Пінская, Смаленская, Галіцкая, Перамышльскага, Холмскай, Луцкая і Бранская епархія ўваходзілі ў Галіцкую мітраполію Малой Русі. У складзе Кіеўскай мітраполіі знаходзіліся Уладзіміра-Суздальская мітрапаліцкая вобласць, Растоўская, Разанская і Сарайская епархія. За Наўгародскую і Цвярскую епархія, а таксама Пскоўскую рэспубліку працягвалася барацьба.

У верасні 1347 г. у Візантыі адбыліся сур'ёзныя палітычныя змены. На чале імперыі стаў Ян VI Кантакузін, дзякуючы якому кіеўскаму мітрапаліту Феагносту удалося атрымаць буйную дыпламатычную перамогу. Імператар, які, імкнуўся аб'яднацца на саюз з татарамі, абвясціў аўтарытэтнага ў Ардзе Феагноста мітрапалітам Кіеўскім і ўсяе Русі. Аднак для вялікага князя літоўскага Альгерда, які актыўна праводзіў палітыку вызвалення рускіх зямель ад татараў, а гэта значыць выводзіў з-пад кантролю маскоўскіх князёў значныя тэрыторыі, важна было мець падтрымку з боку праваслаўнай царквы. На праардынскага Феагноста Альгерд не мог разлічваць. У сувязі з гэтым для князя было неабходна адрадзіць праваслаўную мітраполію ў Літоўска-Рускай дзяржаве.

Па даручэнні Альгерда у 1352 г. у расколатую грамадзянскай вайной Візантыю прыбыў як кандыдат ад Вялікага княства Літоўскага на кафедру мітрапаліта Русі Феадарыт [3, р. 350–351]. Канстанцінопальскай ўрад Яна VI Кантакузіна, адмовілася зацвердзіць Феадарыта, аднак ён быў падтрыманы

партыяй прыхільнікаў Яна V Палеолага. У 1354 годзе, праз год пасля смерці Феагноста, урад Кантакузіна прызначыў мітрапалітам маскоўскага вучня Феагноста ўладзімірскага епіскапа Алексія. У сваю чаргу Тырновский патрыярх, які падтрымліваў Яна Палеолага ў 1355 годзе ўзвёў на літоўскую кафедру Рамана.

Паміж мітрапалітамі Раманам і Алексіем пачалася барацьба за Кіеўскую кафедру. У выніку патрыярх Каліст ўзаконіў існаванне двух царкоўных структур на Русі. За Раманам ён замацаваў тры літоўскія епархіі (Малога Ноўгарада, Полацка і Турава), «яшчэ і епархіі Малой Русі», а за Аляксіем Кіеў, Бранск і Вялікую Русь [2, с. 28; 4, р. 441]. Праціборства мітрапалітаў скончылася са смерцю Рамана ў 1362 г., пасля чаго усе рускія епархіі былі зноў аб'яднаны кіеўскім мітрапалітам з Масквы. У 1371 г. Альгерд, скардзіўся патрыярху на варожасць мітрапаліта Аляксія, і прасіў патрыярха даць яму асобнага мітрапаліта «на Кіеў, Смаленск, Цвер, Малую Русь, Навасіль і Ніжні Ноўгарад» [5, с. 32; 6, с. 806].

Вызваленне Альгердам Кіева ад татараў закрыла дарогу кіеўскаму (рэальна – маскоўскаму) мітрапаліту Алексію шлях у гэты старажытны культурна-рэлігійны цэнтр Русі. Для разбору сітуацыі ў 1373 г. патрыярх Філафей накіраваў на Русь свайго эклісіярха Кіпрыяна, які пачаў праводзіць палітыку прымірэння літоўскіх, смаленскіх і цвярскіх князёў з мітрапалітам Алексіем. Аднак намаганні Кіпрыяна апынуліся марнымі, у сувязі з чым 9 чэрвеня 1376 г. ён быў прызначаны патрыярхам кіеўскім мітрапалітам, але і Алексій не адмовіўся ад тытула. Зноў узнікла дзве юрысдыкцыі на Русі – у Літве і Масковіі, аднак у параўнанні з мінулымі часамі сітуацыя была іншай. Цяпер мітрапаліт, які афіцыйна меў статус —кіеўскага, быў у Вялікім княстве Літоўскім, а не Маскоўскім.

Пасля смерці Алексія ў 1378 Кіпрыян, згодна з рашэннем патрыяршага сабору 1375 г., паспрабаваў аб'яднаць Кіеўскую мітраполію, аднак сутыкнуўся з упартым супрацівам маскоўскага князя [6]. Дзмітры Данскі жадаў мець залежнага ад сябе першаіерарха. Аднак спроба «правесці» на мітраполію Міцяя праз Памесны сабор не ўдалася. Для разбору гэтай сітуацыі Кіпрыян і Міцяй адправіліся ў Канстанцінопаль, аднак маскоўскі прэтэндэнт памёр па дарозе і яго замяніў адзін з удзельнікаў дэлегацыі Пімен.

Вынік патрыяршага суда быў наступным – Кіпрыян застаўся мітрапалітам Літвы і Малой Русі, з той умовай, што пасля яго смерці Пімен распаўсюдзіць сваю ўладу і на літоўскія епархіі. У лютым 1389 г. новы патрыярх Антоній, аднавіў Кіпрыяна ў статусе мітрапаліта Кіеўскага і ўсяе Русі, т.ч. Пімен апынуўся па-за законам. Спробы Пімена змяніць рашэнне патрыярхіі апынуліся беспаспяховымі [7].

6 сакавіка 1390 г. Кіпрыян прыбыў у Маскву. Аднак адзінства мітраполіі аказалася хутчэй фармальным, чым рэальным. Па-за рэальнай юрысдыкцыяй

Кіпрыяна заставалася Галіцкая епархія, якая знаходзілася ў складзе Польшчы, акрамя таго фактычна незалежным заставаўся наўгародскі архіепіскап.

Пасля смерці Кіпрыяна у 1408 г. патрыярх Мацей высвяціў у мітрапаліта Кіеўскага і ўсяе Русі Фоція. Ва ўмовах суперніцтва паміж Літоўска-Рускай і Маскоўскай дзяржавамі адзначная падтрымка Фоціем апошняга выклікала канфлікт мітрапаліта з вялікім князем Вітаўтам. Вялікія зборы з духавенства і вываз іх у Маскву таксама не падымалі аўтарытэту Фоція ў Літоўскай Русі. Зыходзячы з інтарэсаў Вялікага княства Літоўскага і Рускага Вітаўт у 1412–1414 гг. фактычна выгнаў Фоція з Кіева. 15 лістапада 1415 г. Вітаўт правёў сабор у Наваградку, на якім удзельнічалі як прадстаўнікі духавенства, так і свецкія праваслаўнага веравызнання. Была падпісана Саборная грамата аб абранні малдаўскаўлахійскага епіскапа Рыгора Цамблака і прысвячэнне яго ў мітрапаліта Кіеўскага і ўсяе Русі. У 1416 г. Рыгор, пасля набегу крымскіх татар на Кіеў, перанёс кафедру ў Вільню, а сваёй рэзідэнцыяй выбраў Навагрудак. У 1418 г. мітрапаліт з вялікім пасольствам, якое складалася з 300 прадстаўнікоў Літоўскай Русі, Ноўгарада, Малдовы, адправіўся на Канстанцкі сабор, дзе, між іншым, правёў набажэнства, якое сведчыць аб выкарыстанні праваслаўнай царквой ВКЛ траяперсця [8, с. 361–370].

Пасля смерці Рыгора праваслаўныя епархіі Літоўскай Русі зноў апынуліся пад уладай мітрапаліта Фоція, аднак з яго смерцю ў ліпені 1431 г. зноў паўстала пытанне аб прызначэнні новага мітрапаліта. У Маскоўскай дзяржаве фактычным кіраўніком царквы становіцца епіскап разанскі і мурамскі Іона. З 1432 г. ён стаў называцца «наречённым в святейшую митрополию Русскую». Аднак патрыярх Іосіф II не зацвердзіў Іону, а прызначыў мітрапалітам Кіеўскім і ўсяе Русі «літоўскага» кандыдата Герасіма. Кананічная ўлада Герасіма распаўсюджвалася акрамя Літоўскай Русі таксама на Ноўгарад і Пскоў. Герасім трагічна загінуў у 1435 г. падчас грамадзянскай вайны ў ВКЛ, таму ў 1436 г. мітрапалітам стаў адзін з найбольш адукаваных прадстаўнікоў візантыйскага духавенства – Ісідар, што не прызналі ў Маскоўскай дзяржаве. Актыўны ўдзел Ісідара ў справе аб'яднання хрысціянскіх цэркваў на Фларэнційскім саборы паставіла яго фактычна па-за законам у ВКМ. Калі ён, ужо будучы канстанцінопальскім патрыярхам, у 1458 г. прызначыў мітрапалітам Кіеўскім і ўсяе Русі Рыгора Балгарына, працэс выдзялення Маскоўскай мітраполіі актывізаваўся.

У 1459 г. у Маскве прайшоў сабор, на якім канстатавалася, што маскоўская мітраполія канчаткова вылучылася з Кіеўскай і такім чынам скончыўся складаны, але гістарычна заканамерны працэс афармлення двух царкоўных структур для двух дзяржаў, якія спрачаліся за спадчыну Старажытнай Русі.

Спіс асноўных крыніц

1. Соловьев, С.М. Сочинения: в 18 кн. Кн.2: История России с древнейших времен. Т. 3–4 / С.М. Соловьев. – М.: Голос, 1993. – 768 с; Карташев, А.В. Очерки

- истории Русской церкви / А.В. Карташев. – Париж: YMCA, 1959. – Т.1. – 685 с.;
Никольский, Н.М. История русской церкви/ Н.М. Никольский. – 3-е изд. – М.:
Политиздат, 1985. – 448 с.;
2. Соловьёв, А.В. Великая, Малая и Белая Русь / А.В. Соловьёв // Вопросы истории. – № 7. – 1947. – С. 24–38.
 3. Miklosisch, F. Acta et diplomata Graeca medii aevi / F. Miklosisch, I.Müller. V. 1. T. 1. – Vindobonae, Carolus Gerold, 1860. – 607 p.// <http://anemi.lib.uoc.gr/>
 4. Regel W. Analecta Byzantino-Russica. Petropoli; Lipsiae–1891. – P. XXXII–XXXVII.
 5. Грамота литовского князя Ольгерда к патриарху Филофею, (1371 год)// Мейендорф, И., Византия и Московская Русь. – Paris: YMCA-PRESS, 1990. – С. 805-806.
 6. Грамота митрополита Киприана // Памятники древнерусского канонического права // РИБ, Т. VI. – СПб., 1880. – Ч. I. – С. 173-187.
 7. Прохоров, Г.М. Летописная повесть о Митяе / Г.М. Прохоров // <http://odrl.pushkinskiydom.ru/>
 8. Успенский, Б. Этюды о русской истории / Б. Успенский. – СПб: Азбука, 2001. – 480 с.